

Α΄.

Πολλοί, ἰδίᾳ ἐκ τῶν διανοουμένων, δὲν θὰ δυνηθῶν νὰ συγκρατήσουν τὸ μειδιάμα, τὸ ὁποῖον θὰ ἔλθῃ αὐθόρμητον εἰς τὰ χεῖλη των, ἔταν ἀναγνώσουν τὸν τίτλον τῶν ἄρθρων τούτων. Ποῖα σχέσις εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρχῃ μεταξὺ τῆς θρησκείας καὶ τοῦ μεγάλου ποιητοῦ, ὅστις ἀπεγεύθη μέχρι τρυγῆς τὴν ζωὴν ; Μεταξὺ τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων καὶ δοξασιῶν καὶ τοῦ ἄνδρός, ὅστις μετὰ τόσον ἰσχυροῦ συναισθήματος ὑπεροχῆς κατέβλεπεν ἀπὸ τοῦ ὕψους τῆς μεγαλοφυΐας του ἐπὶ τῆς συγχύσεως καὶ τοῦ χάους, τὸ ὁποῖον ἐμφανίζουσι αἱ θρησκείαι ; Δὲν ἔγραψεν ὁ ἴδιος ὅτι ἀποστρέφεται τὸν σταυρὸν ὡς τὸ δηλητήριον καὶ τοὺς ὄφεις, καὶ δὲν ἐκήρυξεν ὅτι, ὅστις ἔχει τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν τέχνην δὲν χρειάζεται θρησκείαν ;

Αὐτὰ καὶ ἄλλα πολλὰ θὰ ἔλθουν εἰς τὸν νοῦν τοῦ ἀναγινώσκοντος τὸν ἄνωτέρω τίτλον, ἰδίᾳ τοῦ διανοουμένου. Χωρὶς διὰ τοῦτο νὰ μεταβάλω τὸν τίτλον, ὁμολογῶ ἐν τούτοις ὅτι, τὸ μειδιάμα ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον προμαντεύω, δὲν εἶναι ἐντελῶς ἀδικαιολόγητον. Ἡ ἔλλειψις πάσης ἀληθοῦς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς παρ' ἡμῖν, ἢ ἀπουσία ἐσωτερικῆς καὶ βαθείας θρησκευτικότητος, αἱ κατὰ καιροὺς «διαφωτίσεις» μετὰ τῶν δηλητηριωδῶν μεταφράσεων βιβλίων ἐπιπολαίων καὶ ὠρισμένους πολιτικοὺς ἢ κοινωνικοὺς σκοποὺς ἐπιδιωκόντων, ἢ ἀπονέκρωσις τῆς φιλοσοφίας καὶ ἡ ἄγνοια τῶν θρησκευτολογικῶν καὶ τῶν ἄλλων περὶ τὴν θρησκείαν ἐρευνῶν, συνετέλεσαν εἰς τὸ νὰ παραμείνωμεν εἰς ὅστε-

νωτάτην περί αὐτῆς ἀντίληψιν ἢ τοῦλάχιστον νὰ προσκολληθῶμεν εἰς τὰς περί αὐτῆς ἰδέας τοῦ μακαρία τῆ λήξει ὀρθολογισμοῦ. Βεβαίως δέ, ὅταν τις ἀπὸ τοῦ θετικοῦ θρησκευματος ἐρμώμενος ἐπιχειρῆ νὰ ἐξεύρη παρὰ τῷ Γκαῖτε θρησκείαν, οὐδόλως εἶναι παράδοξον ὅτι τελευτῶν δὲν θὰ εὔρη καμμίαν, ὅπως ματαίως θὰ ἀναζητήσῃ παρ' αὐτῷ τοιαύτην καὶ ὁ προσερχόμενος εἰς αὐτὸν μὲ τὰ στενώτερα θρησκευτικὰ μέτρα τοῦ Δουϊσμοῦ καὶ τοῦ Ὀρθολογισμοῦ ἢ ἐκεῖνος, ὁ ἕποτος οὐδέποτε συνησθάνθη τὴν θρησκείαν νὰ γεμίζη τὴν ψυχὴν του καὶ νὰ τὸν ἐνώνη μὲ τὸ "Ἀπειρον καὶ Αἰώνιον. Διότι καὶ ἐδῶ ἰσχύουν οἱ λόγοι τοῦ πνεύματος πρὸς τὸν Φάουστ: «ὁμοιάζεις πρὸς τὸ πνεῦμα τὸ ὁποῖον ἐγνοεῖς», οἱ ὅποιοι σημαίνουν ἐξ ἴσου ὅτι «ἐγνοεῖς τὸ πνεῦμα πρὸς τὸ ὁποῖον ὁμοιάζεις», πρὸς τὸ ὁποῖον ἔχεις συγγένειαν ψυχικὴν.

Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον δὲν θὰ εὔρουν θρησκείαν εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ Γκαῖτε καὶ ὅσοι εἶναι μονομερῶς προσκεκολλημένοι εἰς τὰ δόγματα καὶ τὴν διδασκαλίαν ἐν γένει τῆς θετικῆς θρησκείας, συγχέοντες αὐτὴν πρὸς τὴν θρησκευτικότητα. Διότι καθ' οἷονδῆποτε τρόπον καὶ ἂν ἐπιχειρήσουν, δὲν θὰ κατορθώσουν νὰ ἐμβάλλουν τὸν Γκαῖτε ἐντὸς τῶν στενῶν ὀρίων τοῦ θρησκευτικοῦ τῶν πλαισίου, ὅπως δὲ συχνὰ συνέβη, θὰ ἀρνηθοῦν εἰς αὐτὸν ἐν τέλει πᾶσαν θρησκείαν.

Διὰ νὰ φθάσῃ κανεὶς εἰς θετικὸν καὶ ἀδιάβλητον συμπέρασμα περί τῆς σχέσεως τοῦ Γκαῖτε πρὸς τὴν θρησκείαν καὶ διὰ νὰ κατανοήσῃ αὐτὸν ὡς θρησκευτικὴν προσωπικότητα, χρειάζονται δύο τινά: πρῶτον νὰ ὀρμηθῆ ἀπὸ τῆς ἐγνοίας τῆς θρησκείας, ὡς ἀπετελέσθη αὕτη διὰ τῶν ψυχολογικῶν, ἱστορικῶν καὶ φιλοσοφικῶν ἐρευνῶν τῶν τελευταίων ἑκατὸν ἐτῶν· καὶ

δεύτερον ἀπὸ τῆς ὅλης προσωπικότητος τοῦ Ὀλυμπίου ποιητοῦ, οἷα ἐμφανίζεται εἰς ἡμᾶς ἐκ τοῦ συνόλου τοῦ ἔργου του καὶ τοῦ βίου του. Πρὸς τοῦτο θὰ παραστῇ ἀνάγκη νὰ εἰπωμέν τινα περὶ θρησκείας ἀπὸ ψυχολογικῆς καὶ φιλοσοφικῆς ἀπόψεως καὶ νὰ διακρίνωμεν μετὰξὺ θετικῆς θρησκείας καὶ θρησκευτικότητος, ὡς καὶ νὰ ἐμβάλωμεν τὸν ποιητὴν ἐντὸς τοῦ περιβάλλοντος τῆς ἐποχῆς του, ἐκθέτοντες τὰς φιλοσοφικὰς καὶ θρησκευτικὰς ἰδέας τῆς Διαφωτίσεως, τὸ ἰδανικὸν τοῦ ἀνθρωπισμοῦ καὶ τὰς τάσεις τοῦ γερμανικοῦ ἰδανισμοῦ καὶ συνεχεστάζοντες τὴν ἐπίδρασιν, τὴν ὁποίαν ἤσκησαν ἐπ' αὐτοῦ κατὰ τὴν ἐξέλιξιν του διάσημοι ἄνδρες ἢ χαρακτηριστικαὶ κινήσεις τῶν χρόνων του.

Βεβαίως τὸ κέντρον τῆς προσωπικότητος αὐτοῦ δὲν θὰ ἦτο ἡ θρησκεία εἰς ὅσον βαθμὸν τὸ βλέπομεν λ.χ. εἰς τὸν Αὐγουστῖνον, τὸν Λούθηρον, τὸν Πασχάλ, τὸν Σλαίερμάχερ. Διὰ τὸν Γκαίτε ὁ ποιητὴς εἶναι εὐρύτερος, πολυμερέστερος ἀνώτερος τοῦ προφήτου. Ἡ θρησκεία ἀποτελεῖ δι' αὐτὸν περιοχὴν ἢ σφαῖραν τοῦ πνεύματος παρὰ τὰς ἄλλας, τὴν τέχνην, τὴν ἐπιστήμην, τὴν ἠθικὴν. Κυριαρχοῦσα ἀξιολογικὴ ροπὴ ἐν τῇ ψυχῇ του εἶναι ἡ τέχνη· εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν αἰσθητικὸς ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος ὑποτάσσει εἰς τὴν αἰσθητικὴν ροπὴν τοῦ πνεύματός του πάσας τὰς ἄλλας σφαῖρας αὐτοῦ καὶ χρωματίζει αὐτὰς δι' ἐκείνης. Παρὰ ταῦτα ἡ θρησκεία κατέχει εὐρεῖαν θέσιν ἐντὸς τῆς ψυχῆς του, εἰς τὴν ἐξέλιξιν του εἰς τὰς γραπτὰς καὶ προφορικὰς του δηλώσεις. Κατὰ τὴν νεανικὴν του ἡλικίαν μάλιστα ἐμφανίζει πολυμερῆ θρησκευτικὴν ἐξέλιξιν κατὰ τὴν ὁποίαν γνωρίζει τὴν μίαν μετὰ τὴν ἄλλην τὰς διαφόρους χριστιανικὰς κινήσεις καὶ κατευθύνσεις τῆς ἐποχῆς. Ἄλλ' ὡς εἶπομεν, θὰ ἦτο μέγα σφάλμα, ἐὰν ἤθε-

λομεν ἐπιχειρήσῃ νὰ συναγάγωμεν πορίσματα περὶ τῆς θρησκείας τοῦ διαπρεπεστάτου τῶν ἀνδρῶν τῶν νεωτέρων χρόνων ἐκ τῆς παροδικῆς ἐπαφῆς αὐτοῦ πρὸς τὰς κινήσεις ταύτας καὶ πολὺ περισσότερον ἐκ τῆς κατὰ διαφόρους εὐκαιρίας ἐκφράσεως σκέψεων καὶ γνώμων. Εἶναι βεβαίως ἀληθές, ὅτι ὁ Γκαῖτε ἐξεφράσθη πολλάκις περὶ διαφόρων θρησκευτικῶν ζητημάτων, ὡς λ. χ. περὶ τῆς ἁγίας Γραφῆς, τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ, τῆς ἐκκλησίας, τοῦ Λουθήρου κ. ἄ. Ἐν τούτοις αἱ τοιαῦται σκέψεις ἔχουν σημασίαν μόνον ἐφ' ὅσον εἶναι ἀπόρροια καὶ ἔκφρασις θρησκευτικῶν συναισθημάτων ζώντων πραγματικῶς ἐν τῷ βάθει τῆς προσωπικότητος. Τὰ συναισθήματα ὅμως ταῦτα δὲν εὐρίσκονται διὰ τῶν ἐπ' εὐκαιρία διατυπώσεων μιᾶς γνώμης, ἀλλὰ—τὸ ἐπαναλαμβάνομεν—διὰ τῆς γνώσεως τῆς ὅλης προσωπικότητος. Περὶ τῶν ἐκφράσεων ἐκείνων εἶναι δυνατὸν οὐδὲν πολλάκις νὰ γνωρίζῃ ἡ καρδιά. Δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον λογικοὶ συμπερασμοὶ τοῦ νοῦ, μηχανικῶς ἐργαζομένου, ἢ πνευματώδεις παραδοξολογίαι ἐκπηδῶσαι ἐκ τῆς συζητήσεως, ἢ τέλος νὰ ἐξηγῶνται ἐκ ποιητικῆς τινος προθέσεως τοῦ γράφοντος. Ἐὰν ἤθελεν ὑποτεθῆ ὅτι αἱ ἐκφράσεις ἐκεῖναι πηγάζουν ἀληθινὰ ἐκ θρησκευτικῶν συναισθημάτων, καὶ πάλιν δὲν εἶναι ἐπιτετραμμένον νὰ ἐμπιστευώμεθα εἰς αὐτάς. Διότι πρὸς ἔκφρασιν αὐτῶν συνεργεῖ πρωτίστως καὶ κατ' ἀνάγκην ἡ νοητικὴ λειτουργία. Ἐὰν εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ νοῦς δὲν ἀρκεῖται παθητικῶς εἰς τὸ ὑλικόν, τὸ ὁποῖον προσφέρει εἰς αὐτὸν τὸ συναίσθημα. Εἶναι δυνατὸν νὰ προσθέσῃ ἀφ' ἑαυτοῦ κατὰ τὴν διαμόρφωσιν καὶ διατύπωσιν τοῦ ὑλικοῦ τούτου ἢ καὶ νὰ ἀφαιρέσῃ. Διὰ τοὺς λόγους τούτους εἶναι παρακεκινδυνευμένον νὰ συλλέγη τις τὰς περὶ θρησκευτι-

κότητός του φράσεις τοῦ Γκαίτε καὶ νὰ προσπαθῇ, κατατάσων αὐτὰς χρονολογικῶς, νὰ ἀποτελέσῃ σχῆμα ιστορικῆς ἐξελίξεως τῆς δῆθεν θρησκείας αὐτοῦ. Τοιοῦτοτρόπως φθάνει εἰς συμπέρασμα, ὡς τὸ ἀκόλουθον : «Ὁ Γκαίτε ἐξελίσσειται ἀπὸ τῶν ἀτταβιστικῶν τάσεων διὰ περιόδου ἀρχαϊζούσης εἰδωλολατρίας πρὸς τὴν ὑψηλὴν ἐκτίμησιν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ τοῦ βαθέως αὐτῆς περιεχομένου». Ἀλλὰ ἡ τοιαύτη μέθοδος παρέχει μὲν φαινομενικῶς τὴν ἐντύπωσιν ἐπιστημονικῆς ἐπιμελείας, ἀφοῦ συλλέγει καὶ κατατάσσει τὸ ὕλικόν, τὸ ὁποῖον παρέχουν αἱ πηγαί, ἀλλά, δι' οὓς λόγους ἐξεθέσαμεν, προβάλλει εἰς ἡμᾶς λαμπρὸν μὲν, ἀλλ' ὁμως πάσης ἀξιοπιστίας στερούμενον κατασκευάσμα.

Ἐξ ὧν μέχρι τοῦδε εἵπομεν καταδεικνύεται, ὡς ἐλπίζομεν, ὅτι ἡ μόνη ὀρθὴ καὶ ἀσφαλῆς ὁδὸς πρὸς καθορισμὸν τῆς θρησκείας τοῦ Γκαίτε εἶναι ἡ ἀπὸ τοῦ συνόλου πνεύματος αὐτοῦ ἀφετηρία. Τὸ πνεῦμα δὲ τοῦτο τοῦ παιητοῦ ἐμφανίζει πολὺ περισσότερον σταθερότητα παρὰ ἐξέλιξιν. Παρὰ τὸν πλοῦτον τοῦ πνευματικοῦ του βίου, παρὰ τὴν πολυμέρειαν τοῦ διαφέροντός του, παρὰ τὴν ποικιλίαν τῶν ἐναλλαγῶν αὐτοῦ ὡς καλλιτέχνου καὶ παρὰ τὸν συχνὸν πόθον πρὸς εὐρεσίαν ἐνὸς γνησίου ἀνθρώπου, ὅστις ὠθεῖ αὐτὸν ἀπὸ τῆς μιᾶς ἀγάπης εἰς τὴν ἄλλην, παρ' ὅλα, λέγω, ταῦτα, παρέμεινεν εἰς τὸ βάθος τῆς ψυχῆς του πάντοτε ὁ αὐτός. Καθ' ὅλας τὰς περιόδους τοῦ βίου του δεικνύει εἰς ἡμᾶς σταθερῶς καὶ ἀμεταβλήτως τὰ δύο αὐσιώδη γνωρίσματα τῆς φύσεώς του, τὸν θρησκευτικὸν σεβασμὸν ἀπέναντι τῆς φύσεως καὶ—ἀπὸ τῆς ἐν Βέτσλαρ διαμονῆς—τὴν ἠθικὴν αὐτοπαιδαγωγίαν καὶ τὸν περιορισμὸν τοῦ πόθου τῆς ζωῆς. Ταῦτα ὁμως εἶνε

θρησκευτικὰ γνῶρισματα, ὡς μέλλομεν νὰ ἴδωμεν. Καὶ διὰ νὰ περατώσωμεν τὴν μεθοδολογικὴν αὐτὴν εἰσαγωγὴν, σημειοῦμεν κατὰ πρόληψιν τρόπον τινὰ τῆς ὅλης πραγματείας, ὅτι ὁ περικλεῆς ποιητής, σοφὸς καὶ πολιτικός, ἦτο πράγματι θρησκευτικῆ φύσεως, ἐὰν θρησκεία εἶναι ἡ ἐξαρσις τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς ὑπεράνω τῶν παροδικῶν καὶ φευγαλέων φαινομένων τῆς καθ' ἡμέραν πείρας εἰς ἓνα κόσμον αἰώνιων νόμων, ὑστάτων σκοπῶν καὶ ὑψίστων ἀξιῶν, ἐὰν, ἵνα μεταχειρισθῶμεν τὰς φράσεις του, εἶναι ὁ πόθος καὶ ἡ ῥοπή : «νὰ ἀφιερωθῶμε ἀυθόρμητα σὲ κάτι ὑψηλότερο, καθαρώτερο, ἀγνωστο ἀπὸ εὐγνωμοσύνη». Τὸ ὑψηλότερον καὶ καθαρώτερον τοῦτο εἶναι τὸ θεῖον, ὅπερ εἰσδύει μέχρι τῶν μυχαιτάτων τῆς φύσεώς του καὶ ἐμφανίζει αὐτὸν τελούντα εἰς σχέσιν πρὸς τὰς μυστηριώδεις δυνάμεις τῆς φύσεως. Τούτων τῶν ἀνωτέρων δυνάμεων ὑποφήτης καὶ ἐξάγγελος εἶναι ὁ Goethe, ὁμοιος κατὰ τοῦτο πρὸς ὅλους τοὺς μεγάλους ποιητὰς ἀπὸ τοῦ Ὀμήρου μέχρι τοῦ Dehmel, οἱ ὅποιοι ἐξέφρασαν καὶ αὐτοὶ τὴν μυστικὴν ἐκείνην σχέσιν καὶ σύνδεσιν πρὸς τὸ ὑπεραισθητὸν καὶ τὸ ὀπισθεν τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου κρυπτόμενον, ἀδιάφορον ἂν ἡ ἐκφρασίς του ὁμοιάζῃ πρὸς μουσικὴν ἐλαφρὰ συνηχοῦσαν πρὸς τὸν ρυθμὸν τοῦ ἔργου των ἢ χρησιμοποιοῖ ἰσχυροὺς τόνους πληροῦντας ὅλον τὸ ἔργον τοῦ ποιητοῦ. Ὅπως καὶ ἂν ἔχη τὸ πρᾶγμα ἡ κοσμικὴ, ἐκείνη σχέσις τοῦ ποιητοῦ ἀποτελεῖ τὸ γνῶρισμα πάσης γνησίας ποιήσεως, ἐρμηνεία δὲ καὶ κατανόησις ἀληθοῦς ποιητικοῦ ἔργου σημαίνει καὶ αἰσθησιν τῆς σχέσεως ἐκείνης, τὴν ὅποιαν ἀντλεῖ ὁ ποιητής ἐκ βαθυτάτων πηγῶν καὶ ἡ ὅποια φέρει αὐτὸ τοῦτο θρησκευτικὸν χαρακτήρα. Τοῦτο ἐγγοεῖ ὁ Dehmel ὅταν, ἀποτείνόμε-

νος πρὸς τὸν ἀναγνώστην του, γράφει μετ' ἐμφάσεως ὅτι τὰ ποιήματα δὲν εἶναι πραγματεῖαι, καὶ ὅτι τὰ ποιητικὰ βιώματα δὲν πηγάζουν ἀπὸ τὸν νοῦν. Οἰκοθεν ὁμως νοεῖται ὅτι ἡ σχέσις ἐκείνη πρὸς τὰς «οὐρα- νίας δυνάμεις» λαμβάνει ἰδίαν ἔκφρασιν παρ' ἑκάστῳ μεγάλῳ ποιητῇ, σύμφωνον πρὸς τὴν προσωπικότητά του. Ἐκαστος ἔχει τὸν ἰδικόν του θεόν, λέγει που ὁ Goethe, καὶ ἕκαστος ὡς αὐτοτελῆς μονὰς ἀντικατοπτρίζει κατ' ἴδιον τρόπον τὸ φῶς, ὅπερ ρίπτει ἐντὸς τῆς ψυχῆς του τὸ ἄπειρον.

Β'.

Οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι μετὰ τοῦ ὄρου θρησκεία συνδέουν συνήθως τὴν ἔννοιαν τοῦ ἱστορικῶς γεννηθέντος καὶ διὰ τοῦ περιβάλλοντος ἀσχοῦντος ἐπίδρασιν ἐφ' ἡμῶν φαινομένου. Ἡ περὶ τῆς θρησκείας δηλαδὴ ἀντίληψις αὐτῶν εἶναι στενὴ, περιορισμένη καὶ ἄμοιρος ἐπιστημονικῶν χαρακτῆρος. Λέγοντες θρησκείαν ἐννοοῦν μόνον τὸ σύνολον τῶν διαφόρων παραστάσεων περὶ Θεοῦ καὶ θείων ὄντων, τοὺς τύπους τῆς λατρείας, ὠρισμένην δογματικὴν καὶ ἠθικὴν διδασκαλίαν, ἰδέας περὶ διαρχίας καὶ ἀντιθέσεως ὑφισταμένης μεταξὺ βλῆς καὶ πνεύματος ἢ μεταξὺ τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου καὶ ἄλλης τινὸς αὐλοῦ καὶ ὑπερβατικῆς πραγματικότητος. Ὑπάρχουν δὲ καὶ πολλοί, οἵτινες τὴν ἔννοιαν τῆς θρησκείας περιορίζουν ἀκόμη περισσότερον, νοοῦντες ὑπ' αὐτὴν μόνον τὸν χριστιανισμόν ἢ τὴν χριστιανικὴν ἐκκλησίαν, δηλαδὴ τὰς ἱστορικῶς γεννηθείσας, ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν μεταδιδόμενας καὶ μετὰ τοῦ προσώπου τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς θρησκείας ταύτης συνδεδεμένας παρα-

στάσεις, τύπους και διδασκαλίας. Τόσον οί πρώτοι ἔκείνοι ὅσον και οί τελευταίοι οὔτοι θεωροῦσιν ὡς ἄθρησκον πάντα ἄνθρωπον, ὅστις δέν δέχεται κατά ἕνα οἰονδήποτε τρόπον τὰ δόγματα μιᾶς ἐκ τῶν διαφόρων τούτων θρησκειῶν ἢ ἄλλως δέν ἀποτελεῖ πιστόν μέλος αὐτῆς. Αὕτη εἶναι ἡ ἱστορική περί θρησκείας ἀντίληψις, ἡ κατά παράδοσιν γνώμη, ἡ ὁποία συγχέει τὸ ἐν χρόνῳ και χώρῳ ὠρισμένῳ γεννηθὲν πρὸς τὸ ἀπόλυτον, οὔδὲ ποιεῖται διάκρισιν μεταξύ μορφῶν ἐμφανίσεως και βαθυτέρου περιεχομένου, δημιουργοῦντας εἰς ἑαυτὸ τὰς μορφὰς ἐκεῖνας διὰ τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως.

Διότι πραγματικῶς ὀπισθεν τῶν ποικίλων και ἐνίοτε σφόδρα συγκεχυμένων ἐκείνων ἱστορικῶν μορφῶν τῆς θρησκείας, και δὴ ἀπὸ τῆς πρωτογενοῦς μέχρι τῶν ὑψίστων αὐτῆς ἐκδηλώσεων, κρύπτεται κάτι βαθύτερον, ἡ θρησκευτικότης, ἀκριβῶς ὅπως ὀπισθεν τῶν διαφόρων τεχνῶν και τῶν ποικίλων δημιουργημάτων αὐτῶν ὑπολανθάνει ὡς κίνητρον ἡ αἰσθητικὴ διάθεσις τῆς ψυχῆς, τῆς ὁποίας ἐκεῖνα εἶναι ἡ αἰσθητὴ και συγκεκριμένη ὅσον και ποικίλη ἔκφρασις. Τόσον τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν ὅσον και τὴν ἰσραηλιτικὴν, τὴν θρησκείαν τῶν Ὀρφικῶν και τὴν θρησκείαν τοῦ Πλάτωνος, τὸν Ἰσλαμισμόν και τὸν Βουδισμόν, και αὐτὸν τὸν Χριστιανισμόν ὑπὸ τὰς παντοίας τοῦ μορφᾶς, ψυχολογικῶς ἐξεταζόμενον, διέπει τὸ αὐτὸ πνευματικὸν περιεχόμενον, διῆκον ὡς ἐνιαία πνοὴ διὰ πασῶν τούτων τῶν μορφῶν. Τὸ βαθύτερον τοῦτο περιεχόμενον, ἡ βαθυτέρα ψυχικὴ ὁρμὴ και ἀνάγκη δημιουργεῖ εἰς ἑαυτὴν τὸ ἔνδυμα, ἀνάλογον πρὸς τὴν ἐκάστοτε ἐποχὴν, κατασκευάζει τὴν ἰδίαν αὐτοῦ γλῶσσαν, ἡ ὁποία χρησιμοποιοῖ πάσας τὰς ἐκδηλώσεις τῶν ἄλλων κύκλων

τοῦ πνευματικοῦ βίου, τὴν ἐπιστήμην, τὴν τέχνην, τὰς κοινωνικὰς συνθήκας, τὰς πολιτικὰς σχέσεις, ὅπως κατορθώσῃ νὰ ἐκφράσῃ τὴν ἰσχύν καὶ τὸ βάθος του. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ ποικιλία τῶν θρησκευτικῶν τούτων μορφῶν, αἵτινες ἐξαρτῶνται ἐκ τῶν γεωγραφικῶν καὶ κλιματολογικῶν ὄρων, ἐκ τῶν ἀσχολιῶν τῶν κατοίκων, ἐκ τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν συνθηκῶν, ἐκ τῆς ἱστορίας καὶ τῶν καθόλου περιπετειῶν τῶν λαῶν ἐκάστων, ἐκ τῆς ἰδιοσυγκρασίας καὶ τοῦ χαρακτήρος τῶν διαφόρων φυλῶν.

Τὸ βαθύτερον τοῦτο, ὑπὸ τοῦ ἐποίου ἐλαύνεται ἢ ἐν τῇ ἱστορίᾳ θρησκευτικῆς κίνησις καὶ θρησκευτικῆς δημιουργίας, ὀνομάζομεν θρησκευτικότητα, διακρίνοντες αὐτὸ τῆς θρησκείας ἢ τῶν ἐπὶ μέρος θρησκείων, αἵ ὅποια εἶναι, ὡς εἴπομεν, ἀπόπειραι πρὸς ἔκφρασιν αὐτοῦ ὅτε μὲν ἄνισοι καὶ ἀνεπαρκεῖς, ὅτε δὲ μᾶλλον σύμμετροι καὶ περισσότερον πλήρεις. Τὸ φαινόμενον τοῦτο συνίσταται εἰς τὴν ζήτησιν ὑψίστου νοήματος τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς ὡς ὅλου λαμβανομένων. Κλασικὸν παράδειγμα θρησκευτικότητος εἶναι ὁ Αὐγουστῖνος, ὅστις ταλαιπωρεῖται ἐπὶ μακρὸν ἀναζητῶν τὸν ὑψιστὸν σκοπὸν καὶ τὸ ἔσχατον νόημα τῆς ζωῆς, ὅπερ πρόκειται νὰ ἐπενέγκῃ τὴν γαλήνην εἰς τὴν ἀνήσυχον καὶ τῆδε κἀκεῖσε ριπταζομένην ψυχὴν του. Τὸ ὑψιστὸν τοῦτο νόημα τοῦ κόσμου ὡς ὅλου δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ παράσχη ἡ ἐπιστήμη· διότι αὕτη ἀγωνίζεται ματαίως νὰ συλλάβῃ θεωρητικῶς τὴν οὐσίαν τοῦ Ὄλου. Διὰ τοῦτο προσπαθεῖ ὁ ἄνθρωπος νὰ διεισδύσῃ εἰς τὴν φύσιν τοῦ Παντός καὶ νὰ διαγνώσῃ τὸν ἔσχατον σκοπὸν καὶ τὸ βαθύτατον νόημα τῆς ὑπάρξεως δι' ὁλοκλήρου αὐτοῦ τοῦ θυμικοῦ, λαμβάνων ψυχικῶς πείραγ αὐτοῦ, βιών αὐτὸ καὶ ἐσωτερικεύων. Τὸν τοιοῦτον ἀγ-

θρωπον καλοῦμεν θρησκευτικόν, ἢ δὲ φύσις αὐτοῦ συνίσταται εἰς τοῦτο, ὅτι δλόκληρος ἢ ψυχὴ αὐτοῦ ῥέπει πρὸς τὴν δημιουργίαν καὶ τὴν ἀπόκτησιν τοῦ συναισθήματος τῆς ὑψίστης καὶ πλήρως ἱκανοποιούσης ἀξίας, ἀπὸ τῆς ὁποίας ἐξαρτᾶ ἔπειτα δλόκληρον τὴν ὑπαρξίν του, ἐκ τῆς ὁποίας λαμβάνει τὸ φῶς, ἀπὸ τῆς ὁποίας ἀντλεῖ δύναμιν καὶ ζωὴν καὶ διὰ τῆς ὁποίας προσδιορίζει καὶ ρυθμίζει σύνολον αὐτοῦ τὴν ὑπαρξίν, τὴν δράσιν, τὴν διαγωγὴν καὶ τὸ φρόνημα.

Ἐφ' ὅσον ἢ κατάστασις αὕτη ἐλλείπει, ἐφ' ὅσον ζῆτεῖ χωρὶς νὰ εὐρίσκη, κατέχεται ὡς ὑπεδηλώθη, ὑπὸ ἀνησυχίας, ταραχῆς καὶ ἀοριστίας. Ὅμοιάζει πρὸς πλοῖον ἄνευ πυξίδος καὶ πηδαλίου, πρὸς ὁδοιπόρον νυκτερινὸν ἄνευ σημείων προσανατολισμοῦ. Διὰ τοῦτο τὴν ζήτησιν συνοδεύει ἢ ἀνάγκη τῆς ἀπολυτρώσεως, ὁ πόθος τῆς ἀπαλλαγῆς ἀπὸ τῆς ταραχῆς καὶ τῆς ἀβεβαιότητος. Ἡ ζήτησις καὶ ὁ πόθος οὔτος ἀποτελοῦν τὸ βαθύτερον περιεχόμενον τῶν μεγάλων καλλιτεχνικῶν δημιουργημάτων, ὅποια εἶναι ἐπὶ παραδείγματι ἡ Θεία Κωμῶδία τοῦ Δάντου, ὁ Φάουστ τοῦ Γκαίτε ἢ ὁ Πάρσιφαλ τοῦ Ριχάρδου Βάγνερ. Καὶ ὄχι μόνον τὸ βαθύτερον περιεχόμενον αὐτῶν ἀποτελοῦν, ἀλλὰ καὶ τὸ ἐλαττήριον, ὅπερ κινεῖ διαρκῶς τοὺς ἄνδρας ἐκείνους εἰς τὴν δημιουργίαν των. Καὶ κατὰ τοῦτο καθίσταται καὶ ἡ τέχνη, ὁσάκις ῥέπη πρὸς τὸ ὑψιστον καὶ ἐπιζητῆ νὰ ἐκφράσῃ σύνολον τὴν ζητούσαν ἢ εὐρίσκουσαν ψυχὴν, μορφὴ θρησκευτικῆς ἐκφράσεως, ὡς αἱ διάφοροι θρησκεῖαι. Ἴσως οὐδεμίᾳ ἐποχῇ καὶ οὐδεὶς ἄνθρωπος ἐδημιούργησαν ἄνευ τῆς θρησκευτικῆς ταύτης διαθέσεως διαρκές τι καὶ αἰώνιον. Τὴν ἀλήθειαν ταύτην διέγνωσεν, ἐξ ἑαυτοῦ βεβαίως ἀντλῶν, ὁ Γκαίτε, ἐκφράσας αὐτὴν ἐν τοῖς Διαλόγοις πρὸς τὸν Ἕκκερ-

μαν, ἐπιστοποίησε δὲ ἡ νεωτέρα ψυχολογικὴ καὶ φιλοσοφικὴ ἔρευνα τῆς θρησκείας καθόλου. Ἴτι ἄλλο ἔπειτα εἶναι ὁ «Φάουστ» εἰ μὴ μυστήριον ἐν τῇ ἀρχαίᾳ σημασίᾳ τῆς λέξεως, θρησκευτικὴ δημιουργία δεικνύουσα τὰς διαφόρους φάσεις τῆς ψυχῆς τοῦ ποιητοῦ ἐν τῇ πρὸς ἀπολύτρωσιν προσπάθειᾳ τῆς :

Ἡ θρησκευτικότης αὕτη, ἡ ζήτησις τοῦ συνολικοῦ καὶ ὑψίστου νοήματος τῆς ὑπάρξεως καὶ ἡ εὕρεσις αὐτῆς, δύναται νὰ ἐμφανισθῇ ὑπὸ δύο μορφὰς κατὰ τὴν πρὸς τὸν κόσμον σχέσιν τοῦ ἀτόμου. Ἡ δηλαδὴ ἐκδηλοῦται ὡς ἐνδοκοσμικὴ μυστικοπάθεια, διαβλέπουσα εἰς ὅλας τὰς θετικὰς ἀξίας τῆς ζωῆς πυρῆνα ἢ μᾶλλον σπινθῆρα τῆς θεότητος. Οἱ εἰς τὸν τύπον τοῦτον ἀνήκοντες ἄνθρωποι φέρουν ἐν αὐτοῖς κάτι ἐκ τῆς ψυχῆς τοῦ Φάουστ· κατέχονται ὑπὸ ἀπεράντου πόθου, ὅστις ζητεῖ πανταχοῦ νὰ ὑπερπηδῆσῃ τὰ τεθημένα ὄρια· εἰς ὅλας τὰς πλευρὰς καὶ τὰς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς διαβλέπουν τὴν πνοὴν τῆς θεότητος· ἐπιθυμοῦν νὰ γίνουσι τὰ πάντα· νὰ δοκιμάσουσι τὰ πάντα, νὰ τελειοποιηθοῦν κατὰ πάντα, ὡς ὁ Φάουστ. Δι' αὐτοὺς ἰσχύει τὸ δίστιχον τοῦ Γκαῖτε :

«Ἄν θέλῃς νὰ φθάσῃς τὸ Ἄπειρο
Γνώρισε τὸ πεπερασμένο σὲ κάθε του ἐκδήλωσι».

Διότι τοιοῦτος τύπος ἦτο καὶ ὁ μεγάλος ποιητῆς, ζήσας καὶ διαμορφώσας ποιητικῶς τὴν θρησκευτικὴν ταύτην μορφήν καὶ χορηγήσας οὕτω εἰς τὴν κατάφασιν τῆς ζωῆς, ἡ ὁποία διακρίνει τὸν νεώτερον ἄνθρωπον, οὐ μόνον ποιητικὴν, ἀλλὰ καὶ θρησκευτικὴν ἔκφρασιν. Ἄλλὰ ἡ θρησκευτικότης εἶναι δυνατόν νὰ ἐκδηλωθῇ δεύτερον καὶ ὡς ἀπάρνησις τῆς ζωῆς, ὡς ὑπερβατικὴ μυστικοπάθεια. Διὰ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ τύπου τούτου

τὰ πνευματικὰ καὶ ψυχικὰ ἡμῶν ὄργανα εἶναι ἀνεπαρκῆ, ὅπως συλλάβουν τὸ ἔσχατον νόημα τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον τὴν ἀποκάλυψιν αὐτοῦ εὗρισκουν οὐχὶ διὰ τοῦ κόσμου τούτου καὶ τῶν ἐπὶ μέρος ἀξιών τῆς ζωῆς, ἀλλὰ ἐν ἀξίᾳ κειμένη πέρα πάσης γήινης ἐκδηλώσεως. Αἱ ἐνδοκοσμικαὶ ἀξίαι καὶ σχέσεις διαταράττουν καὶ ἀμαυρώνουν τὴν ἐν τῷ Ἐπέκεινα διατρέουσαν ὑψίστην ταύτην ἀξίαν. Ὅθεν ἀρνοῦνται τὴν ζωὴν καὶ τὸν κόσμον, ὅστις ἀποτελεῖ ἐμπόδιον πρὸς τὴν ἐνόρασιν τῆς μόνης ἀληθοῦς καὶ ἀπολύτου ἐκείνης ἀξίας. Ἐπιστήμη, τέχνη, δρᾶσις ἐν τῷ βίῳ εἶναι ἐκδηλώσεις τοῦ κόσμου τούτου, περικαλύπτουσαι τὴν ὑψίστην ἀξίαν καὶ τὸ ἔσχατον νόημα τοῦ βίου, χωρὶς γὰρ εἶναι εἰς θέσιν γὰρ τὸ ἐκφράσσουν.

Τὸ ἔσχατον τοῦτο νόημα τῆς ὑπάρξεως ὡς ὅλου λαμβανομένης καλοῦμεν Θεόν, ὅστις κατ' ἀκολουθίαν, ψυχολογικῶς θεωρούμενος, εἶναι τὸ κεφάλαιον τῶν ὑψίστων ἡμῶν ἀξιών, διὰ τῶν ὁποίων παρέχομεν σκοπὸν εἰς τὸν βίον καὶ αἱ ὁποῖα ἀσκοῦν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς συνόλου διαγωγῆς τῆς προσωπικότητος ἡμῶν. Ὡς ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε ἐξάγεται ὁ Θεὸς οὗτος δὲν εἶναι γέννημα θεωρητικῆς ἐρεῦνης, ἀλλὰ τὴν καταγωγὴν του ἔλκει ἀπὸ τοῦ περιεχομένου τῶν ἀξιών, τὰς ὁποίας διδοῦμεν, δὲν εἶναι «νοητός», ἀλλὰ «αἰσθητός» ὑπὸ τῆς ψυχῆς ἡμῶν, διὰ γὰρ μεταχειρισθῶ πάλιν φράσιν τοῦ Γκαίτε. Ὅπως δὲ ἡ θρησκευτικότης τὸ μὲν ἐκδηλοῦται διὰ τῶν διαφόρων θρησκειῶν, τὸ δὲ διὰ τῆς τοιαύτης ἢ τοιαύτης σχέσεως τοῦ θρησκευομένου ἀνθρώπου πρὸς τὸν κόσμον, τοιουτοτρόπως καὶ ὁ Θεὸς ὡς τὸ ἐν ἡμῖν Ὑψιστον ἀντικατοπτρίζεται εἰς τὴν συνείδησιν ὑπὸ διαφόρους μορφάς, τῶν ὁποίων αἱ κυριώτεραι εἶναι γνωσταὶ ὡς θεϊσμός καὶ ὡς πανθεϊσμός.

Βάσεις ἀμφοτέρων τούτων τῶν μορφῶν εἶναι ἡ πραγματικότης ἐν τῇ ἀντιθέσει αὐτῆς πρὸς τὰς ἐν τῇ ψυχῇ μας ζώσας ἰδανικὰς ἀπαιτήσεις.

Ἄλλ' ὁ μὲν θεϊσμός ἐξαίρει τὴν προσωπικότητα καὶ ἐξασθενίζει τὸ συναίσθημα τῆς πραγματικότητος, συγγενεύων πρὸς τὴν ὑπερβατικὴν μυστικοπάθειαν, ὁ δὲ πανθεϊσμός ἐνισχύει τὸ συναίσθημα τῆς ἐξαρτήσεως πολὺ περισσότερον τοῦ συναισθήματος τῆς ἀπολυτρώσεως, ὡν πλησιέστερος πρὸς τὸν τύπον τῆς ἐνδοκοσμικῆς μυστικοπαθείας. Ἐκάτερος δὲ πάλιν τῶν δύο τούτων τύπων διακρίνεται εἰς διάφορα ἐπὶ μέρους εἶδη, καὶ δὴ ὁ μὲν θεϊσμός εἰς μεταφυσικόν, ἠθικόν καὶ προσωπικόν θεϊσμόν, ὁ δὲ πανθεϊσμός εἰς λογοκρατικόν, αἰσθητικόν καὶ ἐξελικτικόν.

Ὅλοι οὗτοι οἱ θρησκευτικοὶ τύποι εἶναι δυνατὸν νὰ ἀρμονίζωνται πρὸς τὸ ἐπικρατοῦν ἱστορικὸν θρήσκευμα, ὡς δεικνύει ἡ ἱστορία τῶν χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν. Πολλάκις ὅμως ἡ ἰσχὺς καὶ τὸ βάθος τῆς θρησκευτικότητος, ἡ ὁποία ζῆ ἐντὸς τῆς ψυχῆς καὶ ὁρμᾶ πρὸς ἔκφρασιν, εἶναι τόσο μεγάλη, ὥστε τὸν ἄνθρωπον ἀδυνατεῖ νὰ ἰκανοποιήσῃ οἷαδὴποτε ἐκ τῶν διὰ τῆς ἱστορίας ἀποτελεσθεῖσῶν μορφῶν ἢ ἐκφράσεων αὐτῆς. Ὁ τιοῦτος ἀπορρίπτει διὰ τοῦτο πᾶσαν θετικὴν θρησκείαν, διότι εἰς αὐτὸν ἐφαρμόζονται οἱ στίχοι τοῦ SCHILLER :

«Ποιὰ θρησκεία ἔχω ; Καμμιά
ἀπὸ δσες μοῦ ἀριθμεῖς. Καὶ γιατί ;
Ἐπὸ θρησκείαν».